

VEEL ÜKS TUHKATRIINU LUGU

Piret Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2018. 333 lk.

Peaaegu kahe kümnendi eest, kui Piret Lotmani sulest ilmus rahvusraamatukogu ajaloo vihikute kolmas köide,¹ soovitasin tollases retsensioonis, et „kord tuleks see ja käsitluse varem ilmunud osad panna ühtede kaante vahele. [...] Väga olulise institutsiooni hästi koostatud ja läbi aegade jälgitav dramaatiline lugu teeks raamatukogust elu võrdkuju ja seega annaks sellele omaette väärtuse. Mida meil ju tegelikult möödani-kust pole, on just sedalaadi tervikpilt.”² Täna on ajast, kui Piret Lotman publitseeris esimese ulatuslikuma kokkuvõtte Eesti Rahvusraamatukogu sünnile pühendatud uurimistööst, möödunud juba enam kui kolm kümnendit.³

Möödunud sügisel ilmunud esinduslik monograafia on juubelihõnguline.

¹ P. Lotman, Parlamendiraamatukogust rahvusraamatukoguks. III. F. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu 1954–1988. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000.

² R. Ruutsoo, Kuidas elada ja kuidas elada vaelega? – Raamatukogu 2001, nr 4, lk 30–33

³ Piret Lotmani uurimuse I osa ilmus 1988.

Sellega märgitakse sajandi möödumist meie keskseima raamatuvaramu, tänase Eesti Rahvusraamatukogu eelkäija, Riigiraamatukogu asutamisest. Raamat toetub Piret Lotmani suurele eeltööle. Autori varasemates üllitistes esitatud teemakohane aines ületab mitmeid kordi kõnealuse raamatu mahulised raamid, aastate jooksul kogutut on täiendatud ja uusmõtestatud.

Lotmani värske teos toetub nii uuematele raamatukogundusealastele uurimustele kui ka kitsamat uurimisfookust avardavaile kultuuriloolistele käsitlustele. Siiski on paratamatult tulnud kõrvale jätta kõnekaid leide, suur hulk värvikat ja eri ajastuid reljeefseks muutvat faktoloogiat. Näiteks ainult põgusalt, kohati üksnes viiteliselt, on jäänud ruumi paljude teenekate raamatukoguhoidjate ja bibliograafide, nagu Endel Annus, Kalju Oja jt, elutöö valgustamisele.

Mõned kaod on aga olnud paratamatud. Osa salajaste dokumentide kaustu, mis peegeldasid Riikliku Raamatukogu mõne osakonna tööd ja kirjavahetust ning mida autor jõudis omal ajal kasutada, on nüüdseks kadunud (lk 16). Seega tuleb toetuda juba ilmunud uurimustele. Kommunismijärgses Eestis

näivad sedalaadi tundlike lähiajaloo allikate kadumised olevat üldisem probleem. Nii väitis Soome ja Eesti teadusuhteist aastail 1940–1991 väitekirja kirjutanud Heikki Olavi Kallio oma töö avalikul kaitsmisel, et viidete kontrollimisel oli omaaegse Eesti NSV Teaduste Akadeemia fondidest kadunud kümneid toimikuid. Selgitus ei peitu ilmselt lihtsalt kehvast arhiveerimisest. Peeter Vares on oma mälestustes kirjeldanud sedagi, kuidas režiimi varisedes tormasid akadeemikud üksteise võidu nn I osakonna arhiivi rüüstama.⁴

Marc Baratinile ja Christian Jacobile viidates sõnastab autor oma uurimistöe lähtepunkti: „Raamatukogude areng peegeldas antud ühiskonna kultuurikontseptsiooni ja kommunikatsiooniruumi, tema poliitilisi suundumusi. Raamatukogude koostise, säilitamise ja lugejaskonna kohta tehtud otsused [...] on alati seotud võimuga, olgu siis intellektuaalse, majandusliku või poliitilise võimuga.” (lk 11) Osundatud seostel on Lotmani uurimistöös programmline kaal. Uurimistöe areneb valdavalt n-ö teise või koguni kolmanda taseme rekonstruktsioonide toel. Sedakaudu asetub raamatukogu kujunemislugu arvukate tegurite mõjuvälja. Heitliku XX sajandi erinevaid režiime üle elanud raamatukogu saatusega seotud keskseid episoodide rekonstrueerib autor kontekstilises tervikus. See võimaldab esile tuua n-ö väliseid ja sisemisi tingimusi, objektiivseid ja subjektiivseid asjaolusid jm, st neid ajaloolisi raame, mis kas kitsendasid või toetasid

⁴ Vt P. Vares, Mul oli unistus. [Võrguteavik.] Tõravere, lk 452. Kõigi sõjatööstusega seotud või välismaaga koostöösuhteis olevate asutuste struktuuri kuulus üksus, mis ei peegeldunud üheski teavikus, näiteks telefoniraamatus. Üksust juhtis reeglina KGB kaadriohvitser ja Teaduste Akadeemias kandis see nime I osakond. Osakonnas hoiustati KGB kogutud kompromiteerivaid materjale isikute kohta, samuti salastatud uurimistöid, mida pääses uurima ainult KGB õiendite alusel väljastatud erilubadega.

kultuurijuhtide, direktorite jt kavasid ja soove. Eesti Rahvusraamatukogu sajandit hõlmava kujunemisloo muudab köitvaks just mitmekihiline narratiiv. Raamatuvarade keerulise saatuse, okupatsioonivõimude laastamistöö, kommunistliku režiimi patoloogiani küündivate veidruse, raamatukoguhoidjate kaadri kujunemise jne kõrval leiame ka ulatuslikke sissevaateid rahvusraamatukogu, aga avaramalt kogu Eesti raamatukogunduse kujunemist kaalukalt mõjutanud inimeste vaadetes ja nende valikutesse. Kokkuvõtteks on sündinud üsnagi keerulist valdkonda mitmemõõtmeliselt läbivalgustav püsiväärtuslik teos.

Vajadus ülevaatliku monograafia järele küpses mitte ainult sajandi täitumisega raamatukogu kujunemistee algusest. Eesti Rahvusraamatukogu Tõnismäel on oma tänases arengufaasis lähenemas n-ö ideaaltüübilisele rahvusraamatukogule. Teiste sõnadega: selle toimimisalused suudavad pakkuda kompleksset tuge eesti rahva ja kultuuri jätkusuutlikkusele. Nagu ka Piret Lotman näitab, toetub sedalaadi võimekuse saavutamise mitme põlvkonna raamatukoguhoidjate tööle. Rahvuslikul kultuurikontseptsioonil, nii nagu seda läbi aegade on sõnastatud, ja kommunikatsiooniruumil, mille toel seda on vormitud, on olnud pikk kujunemistee. Tihti on see olnud vastupidine meid ümberrahvastada või marginaliseerida püüdnud peremeesühiskondade poliitikal ja kultuurikontseptsioonile.

Rahva olemasolule saatuslikel aegadel arenes just rahvusliku iseolemise soovi pinnal „oma aia harimise” avaram mõtestus, see, mida on hakatud iseloomustama „kultuurilise vastupanu” metafoori toel. Juri Lotmani sõnastuses muutub nähtavaks see osa ja terviku müstilisena tunduv seos, üle aegade ulatuv side, mille põhjal püsib identiteet ja vaikimisi selitub ühishuvide konsensus.⁵

⁵ Vt J. Lotman, Kultuuritüpoloogiast. (Avatud Eesti Raamat.) Tlk K. Tamm,

Piret Lotmani monograafia kaardistab meie rahva kultuurilise *elan vital'i* ühe põhielemendi – rahvusraamatukogu – just selles võtmes enesekonstrueerimise. Sedakaudu muutub mõistetavamaks seegi, kuidas vaenulike režiimide lõdvenedes suudetakse raamatukogunduse arendamise keskmesse ikka jälle seada rahvuskultuurilised põhiväärtused.

Esimesena, nagu Lotmani monograafia sellele tähelepanu juhib, sõnastas omakeelse kirjanduse koondamise raamatukoguks kui rahvuse eneseloome programmilise idee EÜS-i tollane raamatukoguhoidja Oskar Kallas. Kuid „rahvusliku raamatukogu ülesande” sõnastamisest pidi mööduma veel ligemale 30 aastat, enne kui koos omariiklusega avanes selle rajamiseks reaalne võimalus. Riikliku tähtsusega mäluinstitutsioonide staatuses konstitueerusid Riigiraamatukogu (1918) ja Eesti Rahva Muuseumi Rahvuslik Arhiivraamatukogu (1919)⁶ paraku eraldiseisvate kogudena.

Eesti ühiskonna kristalliseerumisel nn funktsioonisüsteemidesse, nagu majandus-, õigus-, poliitika-, meedia-, teadussüsteem jne, jäid rahvusliku kultuurimälu varamud paraku perifeeriasse. Nad ei suutnud endale võtta rahvuse moderniseerumist tõhusalt toetava sidussüsteemi rolli. Ametlik kultuuripoliitika väärtustas rahvuslikke mäluvaramuid kõrgelt, aga need jäid eelkõige identiteeti toetava antikvaarse tugistruktuuri staatusse. Juba kujunenud raamatubarade kõrvale täiesti uue kogu – Riigiraamatukogu – asutamine oli strateegilise institutsionaliseerumise võtmes vastuoluline otsus, kuid samas ka äärmiselt oluline strateegiline innovatsioon. Piret Lotman määratleb asutatud uut Riigiraamatukogu kui „laiemale kasutajateringile avatud raamatukogu,

---

T. Pern, S. Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010, lk 48.

⁶ Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu asutati 14. aprillil 1909, selle tegevuse algus ulatub 1888. aastasse, kui EÜS-i raamatukoguhoidjaks sai Oskar Kallas.

mille keskmes oleks rahvuslik kirjavara, kuid mis võimaldaks ühtaegu kursis olla ka võõrkeelse humanitaar- ja sotsiaalteadusliku kirjandusega [---]” (lk 10–11).

Ressursside äärmise piiratuse tingimustes jäid Eesti kultuuri arenguvajaduste rahuldamise ja riikluse loomise vahelised pinged veel mõneks ajaks probleemiks. Kuid Riigiraamatukogu asutamine sõjakeerises peegeldab suurt arenguoptimismi. Eelkõige pikemas perspektiivis kaasas Riigiraamatukogule aluse panemine hoopis avarama arengu potentsiaali. Selles mõttes osutus raamatukogu asutamine kaalukamaks uuenduseks, kui vaid moodsa riigi kujunemist toetav institutsioon eeldanuks.

Sotsioloogilise institutsionalismi vaatenurgast oli Riigiraamatukogu evolutsioneerumine rahvusraamatukoguks seaduspärane, noore riigi vägagi piiratud raamatubarade juures peaaegu vältimatu. Lotmani monograafia võimaldab hästi jälgida, kuidas Riigiraamatukogu identiteeti ja funktsioonidesse lisanduvad järjest uued kihistused. Esialgu toimub see peamiselt direktori omalgatuslikkuse ja erandeid tegeva vastutulelikkuse toel. 1930. aastail lisanduvad Riigiraamatukogu varade kasutajate hulka üha uued ja uued haritlaste kihid, vaimulikud, õpetajate, õigusteadlaste jt vaimutöölise rühmad. Raamatukogu lahtiolekuaeg pikeneb ja laenuustingimused avarduvad. Kümnendi lõpus langevad Riigiraamatukogule ka riikliku bibliograafiateenistuse funktsioonid. 1938. aasta raamatukoguseadus säilitab küll Riigikogu liikmetele nende privileegid, kuid nüüd koondatakse raamatukogu juba põhikirjaliselt sedalaadi teaduskirjandust, mis toetab rahvusteaduste edendamist. Pole kahtlust, et raamatukogule kavandatud uue hoone valmimisel (1940-ndate esimesel poolel) avardunuks Riigiraamatukogu funktsioonid veelgi.

Demokraatlikus Eestis oli nüüdse rahvusraamatukogu eelkäijate direktorite visioonil ja algatusvõimel mär-

gatavat kaalu. Riigiraamatukogu viimase iseseisvusaegse direktori Gottlieb Ney kavades oli visionäärile omaiseid jooni. Seejärel kulus rohkem kui kolm kümnendit, enne kui võõrvõimu manipuleeritud nõukogulik struktuur oli piisavalt murenenud, et edutamise kaalukeeleks sai taas asjatundlikkus ning raamatukogu juhiks tõusis omaeriala entusiast ja võimekas administraator, kelle südameasjaks sai raamatukogu arendamine.

Vene okupatsiooni esimene aasta säilitas Riigiraamatukogule selle nime. Kuid NSV Liidu raamatukogude jäik tsentraliseeritud süsteem ja tšekist Bernhard Veimeri uueks direktoriks määramine ennustas katastroofi. Hävitustööle raamatukogus pani esialgu piiri alanud sõda. Teise Nõukogude okupatsiooni ajal valla päästetu oli režiimi olemuse ja eesmärkidega täies kooskõlas. Stalinismi halastamatu repressiivne loogika oli kodeeritud ka raamatukogunduspoliitikasse. 1944. aastal Riikliku Raamatukogu nime saanud asutus kaasati kohe taasvallutatud alade okupeerimist põhistavasse mälupoliitilisse ofensiivi. Eestikeelse kirjavara kavakindla hävitamise (selleks ettekäandeid aina juurde leiutades), eesti kultuuri kõndistamise, haritlaskonna represseerimise ja vaimse lõmastamise, meie vaimuelu maailmakultuurist totaalse isoleerimisega paarus venekeelsete raamatute hoogus importimine. Nn nõukogulikust raamatuvarast pidi ilmselt saama riiklikke (kultuuriväliseid) pealisülesandeid täitma seatud raamatukogu töö raskuskese. Vene keele ja kultuuri, bolševistliku ideoloogia jne ilma igasuguse tsemoonitsemiseta pealesurumine kombineerus võitlusega kodanliku natsionalismi vastu. Viimase eesmärgiks oli kogu rahvuslikku identiteeti toetava ainese kultuurist kõrvaldamine. Ajalugu ei andnud meie õnneks ka seekord võimalust neid kavasad täielikult ellu viia.

Lotman on sundseisu pandud inimete valikute hindamisel olnud üldiselt säästlik. Kuid nõukogudeaegsetele

võimuritele, eriti okupatsioonirežiimi küünilistele käepikendustele pole ta halastanud. Harvad otse sõnastatud hinnangud välja arvatud, on ta lasknud kõnelda inimeste elulugudel ja tegudel. Kõige räpasemad tööd Eesti Vabariigi pärandi füüsilisel hävitamisel usaldati endistele pörandaalustele – elukutselistele kommunistidele. Lotmani käsitluses osutub vähemalt probleemseks omaaegse „teeneka” raamatukogundustege-lase Helene Johani pärand. Iseseisvas Eestis omandatud heale haridusele vaatamata kujunes Johanist uuele režiimile truu ja püüdlik nõukogude inimene.

Kulunud võrdlust kasutades peegeldub okupatsiooniaastate ülevaates paljude raamatukogu direktorite isikuumadustes ja nende eneseteostuses nagu veetilgas režiimi kogu silmakirjalikkus ja samal ajal selle murenemise paratamatus. Kaadriavalikul jäi kutseoskus ja professionaalne võimekus tagaplaanile, see asendati režiimitruudusega. Eesti Vabariigi mälust kustutamine oli nii oluline ülesanne, et raamatuid hävitati lausa kirvega või peideti aastakümneteks keldreisse. Režiimi loomuse suhtes on sedalaadi tegutsemine rohkem kui kõnekas. Vähegi mõistuspärane ühiskond oleks pidanud nägema unikaalsetes raamatuvarades intellektuaalset kapitali. Nn sula-aastail kergitab režiimi korruptiivne loogika kutseliste NKVD-lastest ja stalinistide asemel direktorite ametikohtadele eelkõige küünilisi karjeriste, aga seejärel juba tõelisi aferiste. Raamatukogu sisulise arendamise seisukohalt oli okupatsiooni esimene kümnend seega suuresti kaotatud aeg. Nagu Piret Lotman nendib, „on raske uskuda, et Riiklik Raamatukogu suutis enam kui kümne aasta vältel säilitada asjatundliku juhtimiseta järjepidevuse oma tegevuses ja Eesti keskse raamatukogu staatuse” (lk 172).

Toompeal resideeruvasse Riiklikku Raamatukokku koondatud kirjavara suurus kasvas aegamööda puhtarvuliselt. Märgatav osa eesti kirjandusklassikast suudeti, ehkki pika hambaga,

välja tuua ka erifondidest. Kuid nagu muudeski valdkondades põrkas okupatsioonirežiimi ideokraatlik olemus ja nomenklatuuripõhine halduskorraldus üha suuremate arengutakistustega. Katsed juurutada infotehnoloogilisi uuendusi jäävad poolele teele. Vaevaga hangitud kaasaegne erialane kirjandus suletakse erifondidesse või isegi põletatakse. Soovimatus loobuda üdini kultuurivaenulikest ettekirjutustest, mis nägid raamatukogus valdavalt propagandistliku ajupesu tööriista, taastoodab ka järgnevail aastakümneil barbaarsust. Kultuurirepressiivsed praktikad üksnes kohanevad. Kataloogide võltsimine, raamatuvarasid varjavad topeltraamatupidamised ja raamatute füüsiline hävitamine (makuleerimine) kohati siiski pehmeneb, eeskirjad jäta- vad vahel ka võimalusi, et mõni varukogu või raamatuvaramu pääseb hävitamisest. Vajaduse korral ka nõukoguliku fraseoloogia taha varjudes hoidsid teenekad raamatukoguinimesed elus demokraatliku ühiskonna raamatukogunduskultuuri ja suutsid nii mõnigi kord okupatsioonikahjusid vähemalt minimeerida (lk 209, 214).

Vaatamata rutiinselt jätkuvaile nurjatustele lubab võimuorganite kontrolli ning jälitamise lõdvenemine 1960.–1970. aastate raamatukoguelu iseloomustamiseks kasutada kuldsete kuuekümnendate metafoori. Bibliograafilise töö parandamine (1968 loodi rahvusbibliograafia osakond), fondide korrastamine ja arvukad muud töö parandamise sildi all sündinud algatused võimendasid mentaliteeti, mis hakkas vormuma rahvusraamatukogule omaseks identiteediks. Rahvusbibliograafia koostamise, *Estonica*'t koondavate fondide avardamise jm kõrval laiendati ka lugejauuringuid. Väga olulist rolli, nüüd juba varjamatult rahvuslike tähendusmaailmade kujundamisel etendasid 1930. aastail Eestis humanitaarhariduse omandanud raamatukoguhoidjad. Kasvava iseteadvuse üheks toetuspunktiks näib olevat tõik,

et KGB poolt mõnes nõrgemalt valvatud nišis hakkas kujunema midagi, mis meenutab tekkiva kodanikuühiskonna algeid. 1970. aastail läksid moodi klubilised üritused, raamatukoguski asutati huvialaringe. „Eesti kultuuriloo ringist osavõtjad käisid muuseumides, külastasid kultuuriloolisi paiku ja süvendasid teadmisi” Eesti Vabariigis sirgunud professorite, väljapaistvate koduloolaste jt loengutes (lk 225–226). Impeeriumi soov kõike kontrollida ei lõdvene oluliselt, kuid iseotsustamise võimalused, kui selleks piisab algatust, näivad avarduvat. Samas tundub, et Moskvast korraldusi jagavaile inspektoreile, veendunud šovinistidele, jäi sügavalt arusaamatuks, et vene kultuuri kõrval võiksid eluõigust omada ja väärtuslikud olla ka väiksemad rahvuskultuurid. Nii käsitles 1967. aastal Eestit väisanud järjekordne Moskva inspektor *Estonica*'t pelga kodulookoguna ja „taunis arhiivkogu dubleeriva kogu asutamist, sest see halvendavat lugejate teenindamist” (lk 214). Riiklik Raamatukogu aga näib oma ambitsioone kinnistavat. 1968. aastal kinnitatud põhikiri määratles raamatukogu juba üldkasutatava rahvusraamatukoguna, mille esmane ülesanne on eestikeelse ja Eesti kohta ilmunud kirjanduse säilitamine (lk 215).

Võõrvõimu viimast kümnendit iseloomustab ka raamatukogus teravnev konflikt tekkiva neostalinismi ja kultuuriasutuste rahvusvaheliste sidemete laienemise ning autonoomiapüüdluste vahel. 1982. aastal väisasid kontrollid raamatukogu koguni kahel korral. Õnneks oli see juba agoonia. Alates 1980. aastate teisest poolest sai nii protestimeelt kui ka tulevikunägemusi avalikult sõnastada. Sellest ajast alates lisandub ka Lotmani käsitluse üha enam helgust. Jäiga tsentraliseeritusega arengupeetuse ahistatud riiklik raamatukogu muutub üha eneseteadlikumaks rahvusraamatukoguks.

Eesti riikliku iseseisvuse taastamisega algas Tõnismäele kolinud raamatu-

kogu arenguvõimalustes põhimõtteliselt uus periood. Tähtsal kohal on tänapäevasesse raamatukogumaailma integreerumisega kaasnevad mastaapsed uuendused, ikka selleks, et rahvusraamatukogust kujundada kaasaegne kultuuritempel. Selle protsessi suurematele ja väiksematele draamadele oleme olnud ise suuresti kaastunnistajateks.

Kõigiti tänapäevase raamatukogu pakutud võimalused on silmanähtavalt asjastunud ka retsenseeritavas mono-

graafias. Põguski võrdlus monograafia ettevalmistusena ilmunud raamatukogu ajalukku süvenevate vihikutega (1988, 1993, 2000) tõendab mitte ainult seda, et Eesti kirjastamiskultuur on teinud tohutu hüppe. Möödunud kümnenditel arvukate teedrajavate uurimustega kõrgelt hinnatud kultuuriloolaseks tõusnud Piret Lotmani publikatsioonid on Eesti Rahvusraamatukogule toonud tunnustatud uurimiskeskuse maine.

REIN RUUTSOO